

3. A VALÓSZÍNŰSÉG-ELMÉLET ALAPJAI

Ebben a függelékben azokat a valószínűség-elméleti alapfogalmakat foglalkoztatjuk össze, amelyekre a mérések kiértékeléséhez szükség van. A 3.1. alfejezet a területen teljesen kezdők számára készült. A későbbiek a területet ismerők számára is hasznos ismétlés lehet. Figyelmeztetjük azonban az Olvasót, hogy a rövidség kedvéért itt számos egyszerűsítésre kényszerülünk, tehát ennek a függeléknek a tanulmányozása nem helyettesíti a valószínűség-elmélet alapos megtanulását. Az irodalom rendkívül gazdag magyar nyelven is [1]. Az irodalomjegyzék csak példaképpen ajánl néhány könyvet.

3.1. Alapfogalmak

Esemény és valószínűség

A valószínűség definíciója

Amikor *kísérletet* végzünk, annak *kimenetele* legtöbbször nem jósolható meg biztonsággal, mert a *véletlentől* függ. A valószínűség-elmélet tárgya az ilyen kísérletek elemzése. Ha csak egyetlen kísérletet végzünk, annak kimeneteléről alig lehet valamit mondani, viszont az elmélet kijelentései egyre megbízhatóbbá válnak, ahogy egyre többször ismétljük meg a kísérletet. Úgy is fogalmazhatunk, hogy *a valószínűség-elmélet a véletlen tömegjelenségekkel foglalkozik*.

A kísérlet minden lehetséges kimenetelét *elemi eseménynek* nevezzük. Példák elemi eseményekre:

- két kockával való dobáskor a két kockán kapott számokból alkotott számpár: (2, 3), (5, 1) stb.;
- bridge-osztáskor a négy kézben levő 13–13 lap együttese;
- céllövéskor a golyó becsapódási helyének a céltábla középpontjától való távolsága;
- lottóhúzáskor a kijövő számötös;
- radioaktív bomláskor az 1 s alatt elbomlott atomok száma.

Az összes lehetséges elemi események együttesét tekintjük az Ω halmaz elemeinek. Ω részhalmazait *eseményeknek* nevezzük. Természetesen minden elemi esemény egyben esemény is. Együttesüket *eseménytérnek* nevezzük. Példák eseményekre:

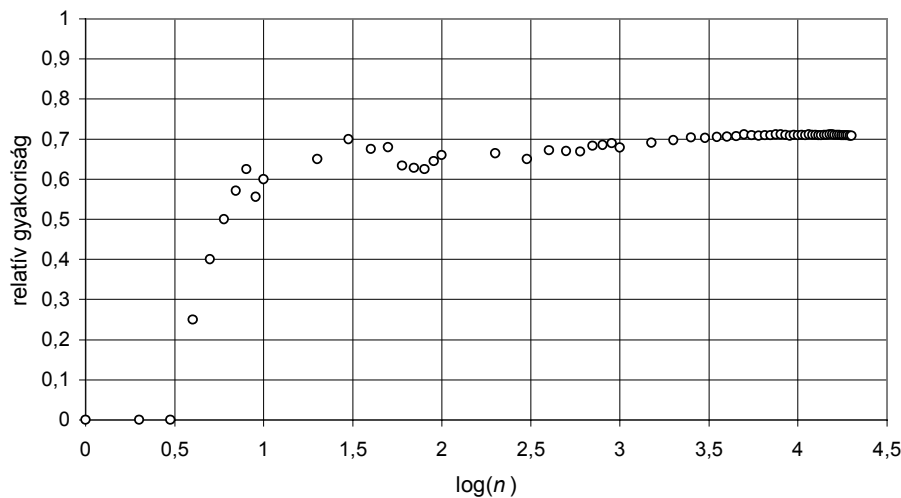
- két kockával való dobáskor a két kockán kapott szám egymással egyenlő: $\{(1, 1); (2, 2); (3, 3); (4, 4); (5, 5); (6, 6)\}$;

- bridge-osztáskor egy kézben van mind a négy ász;
- céllövéskor a 10-es kör, vagyis a golyó becsapódási helyének a céltábla középpontjától való távolsága kisebb, mint a 10-es kör sugara;
- lottóhúzáskor 5 darab négytalalatos szelvény van;
- radioaktív bomláskor az 1 s alatt elbomlott atomok száma kisebb, mint 1000.

A definícióból nyilvánvaló, hogy az Ω esemény biztosan bekövetkezik. Ezért ezt *biztos eseménynek* nevezzük. Ω valódi részhalmazai a kísérleteknek csak egy részében következnek be. Tegyük fel, hogy n kísérletet végeztünk, és az A esemény k -szor következett be. A k/n hányadost *relatív gyakoriságnak* nevezzük. Azt tapasztaljuk, hogy erősen ingadozik, amíg n kicsi, de n növekedésével stabilizálódik, és egy határértékhez tart. Ezt illusztráljuk a 3.1. ábrán: $n \geq 5000$ -re a relatív gyakoriság gyakorlatilag stabilizálódik 0,7 közelében. Ezt a határértéket nevezzük *valószínűségnek*:

$$p(A) = \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{k}{n}. \quad (3.1)$$

Egy külön fejezetet igényelne a konvergencia természetének elemzése, így ettől el kell tekintenünk. Mindössze annyit jegyzünk meg, hogy ezt az összefüggést a *nagy számok törvényének* nevezzük, amelynek több változata létezik.¹

3.1. ábra. A relatív gyakoriság konvergenciája a valószínűséghez ($p = 0,7$)

Azt az eseményt, amelyre a valószínűség vonatkozik, (3.1) mintájára argumentumként jelöljük, ha szükséges. Bonyolultan definiálható események valószínűségét a következőképpen is jelölhetjük:

$$p = P\{r \leq R_{10}\},$$

¹ A fent említett egyszerűsítések egyike, hogy így definiáljuk a valószínűséget. A modern valószínűség-elmélet egészen másképp közelíti meg a dolgot. Az alábbiak megértéséhez azonban elégséges lesz a (3.1) képlet szerinti definíció. A konvergencia jellegét a későbbiekben még megvilágítjuk.

ahol R_{10} a 10-es kör és r a céltáblába fúródó golyó helyének a sugara. Ezzel annak az eseménynek a valószínűségét írtuk fel, hogy a céllövőnek 10-es kört sikerült lőnie.

Független és egymást kizáró események

Az eseményekkel kapcsolatban meg kell ismerkednünk néhány fogalommal. Kimondunk továbbá néhány alapvető tételt – de bizonyítás nélkül. A és B egymást kizáró események, ha közös részük az üres halmaz. Más szóval egyszerre nem következhetnek be. Ha a kockadobásban az egyes kockákon kijött számokat i -vel és j -vel jelöljük, akkor a következő két esemény kizárja egymást:

$$A = \{i + j \leq 4\} \quad \text{és} \quad B = \{i + j \geq 10\}.$$

Nem zárja ki egymást viszont a következő két esemény:

$$A = \{i + j \leq 4\} \quad \text{és} \quad B = \{i + j = 2k\}, \quad (3.2)$$

ahol k egész szám. Közös részük ugyanis nem üres:

$$AB = \{(1, 1); (1, 3); (2, 2); (3, 1)\}. \quad (3.2a)$$

Ezek után ki tudjuk mondani a következő tételt:

3.1. TÉTEL. Ha A és B egymást kizáró események,

$$p(A + B) = p(A) + p(B). \quad (3.3)$$

Ha nem egymást kizárók, a tétel módosul:

$$p(A + B) = p(A) + p(B) - p(AB). \quad (3.3a)$$

A 3.1. TÉTEL általánosítható tetszőleges számú, egymást páronként kizáró eseményre. Számuk lehet megszámlálhatóan végtelen is.

Azt az eseményt, amelyben A nem következik be, felülhúzással jelöljük. Mivel az A esemény vagy bekövetkezik, vagy sem,

$$A + \bar{A} = \Omega,$$

A 3.1. TÉTEL szerint ebből viszont az adódik, hogy

$$p(\bar{A}) = p(\Omega) - p(A) = 1 - p(A). \quad (3.3b)$$

A következő alapvető fogalom az *események függetlensége*:

3.1. DEFINÍCIÓ. Az A és B eseményeket akkor mondjuk függetlennek, ha

$$p(AB) = p(A) \cdot p(B). \quad (3.4)$$

E definíció szerint tehát független események együttes bekövetkezésének a valószínűségét megkapjuk, ha külön-külön való bekövetkezésük valószínűségét összeszorozzuk. Az események általában nem függetlenek. Ezért szükségünk van a *feltételes valószínűség* fogalmára:

3.2. DEFINÍCIÓ. Az A eseménynek a B eseményre vonatkozó feltételes valószínűségét a következő képlet adja meg:

$$p(A|B) = \frac{p(AB)}{p(B)}. \quad (3.5)$$

Az itt szereplő $p(A|B)$ feltételes valószínűség fogalmát egy példával világítjuk meg. Tekintsük a (3.2) szerint definiált eseményeket. Az együttes bekövetkezésüket jelentő eseményt (3.2a)-ban felírtuk. Nos, a kérdéses feltételes valószínűséget szintén a (3.1) határértékkel definiáljuk, de az ott szereplő n -be csak azokat a kísérleteket számítjuk bele, amelyekben a B esemény bekövetkezett. k -ba természetesen azokat a kísérleteket számoljuk bele, amelyekben az A esemény is bekövetkezett. Nagyon gyakran könnyebb a feltételes valószínűséget kiszámítani, mint az együttes bekövetkezését. Ezért hasznos a (3.5) képlet. Végül megjegyezzük, hogy független eseményekre vonatkozóan a feltételes valószínűség a feltétel nélküli valószínűséggel egyezik meg. (3.4) alapján ugyanis írhatjuk:

$$p(A|B) = \frac{p(AB)}{p(B)} = \frac{p(A) \cdot p(B)}{p(B)} = p(A).$$

Azonos valószínűségű elemi események

Levezetünk egy hasznos összefüggést, amely akkor érvényes, amikor az elemi események száma véges és valószínűségük azonos. Ha az Ω halmaz elemeinek a száma N , akkor az egyes elemi események p_0 valószínűségére a 3.1. TÉTEL általánosítása szerint fennáll:

$$Np_0 = p(\Omega) = 1,$$

amiből

$$p_0 = \frac{1}{N}.$$

Ha az A eseményt alkotó elemi események száma K , akkor ugyanezzel a megfontolással kapjuk:

$$p(A) = Kp_0 = \frac{K}{N}. \quad (3.6)$$

Szavakban:

3.2. TÉTEL. Ha az elemi események száma véges, és valószínűségük azonos, akkor bármely esemény valószínűségét megadja a kedvező események és az összes események számának (vagyis K , illetve N) hányadosa.

Nézzük például a (3.2) szerint definiált események valószínűségét! Az összes események száma: $N = 36$. Az A eseményt a következő elemi események alkotják:

$$A = \{(1, 1); (1, 2); (1, 3); (2, 1); (2, 2); (3, 1)\},$$

amelyek száma $K = 6$, tehát (3.6) alapján

$$p(A) = \frac{6}{36} = \frac{1}{6}.$$

Könnyen megszámlálhatjuk, hogy a B esemény számára kedvező események száma $K = 18$, tehát (3.6) alapján

$$p(B) = \frac{18}{36} = \frac{1}{2}.$$

A fogalmak jobb megértése céljából vizsgáljuk meg, hogyan teljesül a feltételes valószínűség definíciójával szolgáló (3.5) összefüggés. (3.2a) szerint az AB együttes esemény számára a kedvező esetek száma $K = 4$, vagyis

$$p(A|B) = \frac{4/36}{1/2} = \frac{2}{9}.$$

Ugyanezt közvetlenül is megkaphattuk volna. Ha ugyanis Ω -t leszűkítjük B -re, akkor ezen az összes események száma már csak 18. Az ezen a részhalmazon az A esemény számára kedvező elemi események száma (3.2a) alapján 4. Így a feltételes valószínűség $4/18 = 2/9$.

Geometriai valószínűség

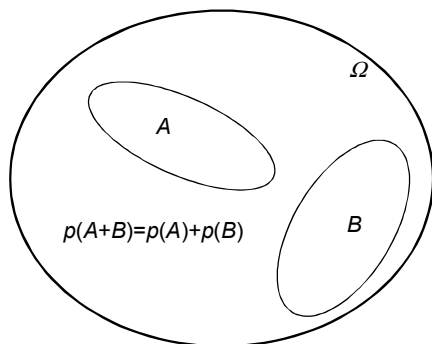
A geometriai valószínűség rokon az előző szakaszban tárgyaltakkal. Legyenek az elemi események egy véges T területű ponthalmaz pontjai.² Feltesszük, hogy a kísérletben minden pont azonos valószínűséggel jön ki. Ezt pontosabban is meg kell fogalmaznunk: ha az A eseménynek megfelelő alakzat területe $t(A)$, akkor A bekövetkezésének a valószínűsége

$$p(A) = \frac{t(A)}{T}. \quad (3.7)$$

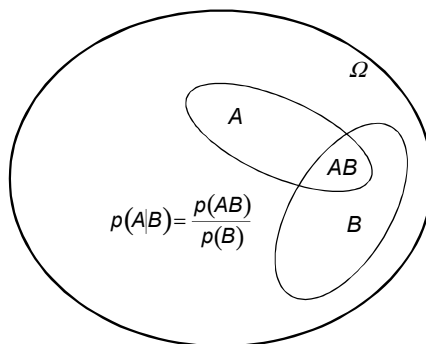
Ez a *geometriai valószínűség* fogalma. Erre vonatkozóan a 3.2a. és 3.2b. ábrák szemléltetik az egymást kizáró eseményeket és a feltételes geometriai valószínűséget. Az előbbi ábráról leolvasható, hogy az $(A + B)$ ponthalmaz területe a két terület összege, tehát valószínűségük (3.7) szerint összeadódik. Az is látszik az ábráról, hogy események halmazelméleti összeadása a “VAGY” logikai kapcsolatnak felel meg: vagy A , vagy B következik be. A másik ábráról viszont az látszik, hogy a halmazelméleti szorzás az “ÉS” logikai kapcsolatot jelenti: mind A , mind B bekövetkezik. Az együttes bekövetkezés $p(AB)$

² Az alábbiak könnyen átvihetők egy- vagy háromdimenziós alakzatokra is. A szemléletesség kedvéért választottuk a síkbeli ponthalmazokat.

valószínűsége a két ponthalmaz közös részének a területével arányos. A feltételes valószínűséget így a következőképpen foghatjuk fel: *feltéve*, hogy a kísérlet kimenetele által kiválasztott pont a B halmazba esik, keressük az A esemény bekövetkezésének a valószínűségét. Ekkor (3.7)-ben T szerepét $p(B)$, a $T(A)$ területét pedig $p(AB)$ játssza. Ezzel adódik (3.5).

3.2a. ábra. Egymást kizáró események geometriai valószínűsége

3.2b. ábra. Feltételes geometriai valószínűség szemléltetése

Valószínűségi változó, eloszlásfüggvény

Amikor méréseket végzünk, a kísérlet valamilyen fizikai mennyiség mérését jelenti. A kísérlet kimenetétől függően a mérés eredménye más és más lehet. A mérés minden elemi eseményhez egy vagy több számot rendel hozzá. A mérések kiértékelése szempontjából tehát alapvető ennek a hozzárendelésnek ismerete. Így jutunk el a *valószínűségi változó* fogalmához, amelyet a mérésekben játszott szerepénél általánosabban határozzunk meg:

3.3. DEFINÍCIÓ. A valószínűségi változó az Ω eseménytéren értelmezett mérhető³ függvény.

A fogalmat két példával világítjuk meg a fentiek közül:

- Amikor két kockával való dobáskor az (i, j) számpár jön ki, ezek bármilyen függvénye valószínűségi változó, például $i + j$, i/j stb.
- Céllövés esetében az Ω eseményteret a céltábla pontjai alkotják. A céllövő szempontjából a legfontosabb valószínűségi változó a golyó becsapódási pontjának a tábla középpontjától való r távolsága.

Gyakran beleesünk abba a fogalmazási hibába, hogy nem különböztetjük meg az elemi eseményeket a valószínűségi változó hozzájuk rendelt értékétől. Mérések esetében ez gyakran megbocsátható pongyolaság. Vegyük példának a szoba hőmérsékletének a mérését. Ha a mérést többször megismételjük, általában különböző eredményeket kapunk, tehát a mért hőmérséklet a véletlentől függ. Hajlamosak vagyunk az elemi események Ω halmazát a kapott hőmérsékletértékekkel azonosítani. Tudjuk persze, hogy nem erről van szó. Némi gondolkodás után azonban belátjuk, hogy ebben az esetben nem is olyan

³ A mérhető függvény fogalmát a későbbiekben határozzuk meg.

könnyű az elemi eseményeket definiálni, hiszen azok számos tényező együttesét jelentik – természetesen attól függően, hogyan végeztük a mérést: mikor mérünk, nyitva voltak-e az ablakok, milyen a hőmérő pontossága, volt-e fűtés, stb. Ha ezek a tényezők mind szerepet játszanak a mérés kiértékelésében, kell törődnünk az elemi események pontos definíciójával. Ellenkező esetben az említett pongyolaság megbocsátható.

A valószínűségi változók legfontosabb jellemzője az *eloszlásfüggvény*:

3.4. DEFINÍCIÓ. A valószínűségi változó $F(x)$ eloszlásfüggvénye annak a valószínűsége, hogy a változó ξ értéke kisebb x -nél:

$$F(x) = P\{\xi < x\}. \quad (3.8)$$

A kapcsos zárójelen belül szereplő reláció kijelöli az Ω eseménytér egy részhalmazát. Ezeket a valószínűségi változó *nívóhalmazainak* nevezzük, amelyek definíció szerint maguk is események. A 3.3. DEFINÍCIÓban szereplő *mérhetőség* azt jelenti, hogy a nívóhalmazokhoz x minden értékénél kell tudni valószínűséget definiálni. Nagyon nehéz matematikai feladat nemmérhető halmazt konstruálni, így a mérések kiértékelésében mindig feltesszük, hogy a szereplő valószínűségi változók mérhető függvények. Ebben a jegyzetben – kevés kivételtől eltekintve – általában görög betűkkel jelöljük a valószínűségi változókat, az eloszlásfüggvény változóját pedig egy neki megfelelő latin betűvel, mint ezt (3.8)-ban is tettük.

A definícióból következik, hogy egy eloszlásfüggvény mindig monoton növekvő. Ami folytonosságát illeti, ez függ a valószínűségi változó jellegétől. A minket érdeklő esetekben a valószínűségi változók kétfélek lehetnek: *diszkrét* és *folytonos* változók.

3.5. DEFINÍCIÓ. A ξ valószínűségi változó diszkrét, ha értékei csak a megszámlálhatóan sok x_k szám valamelyike lehet ($k = 1, 2, \dots$).

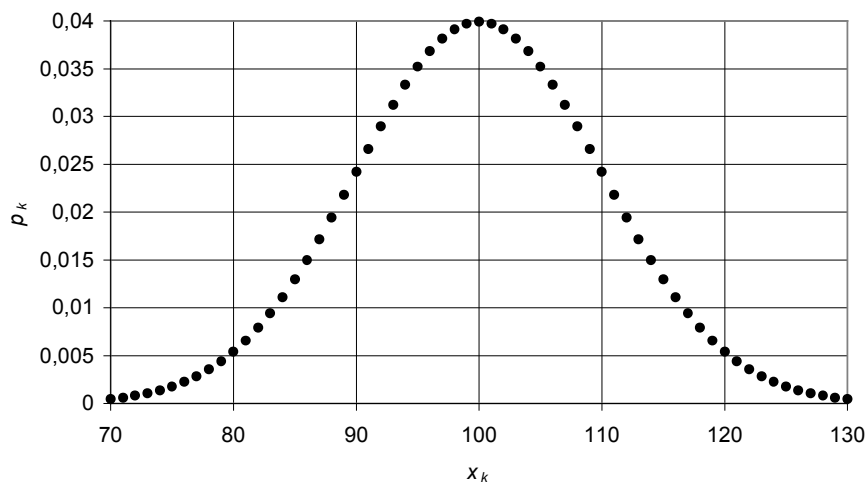
Ebben az esetben az eloszlásfüggvény két szomszédos x_k közötti intervallumban állandó, de az $x = x_k$ pontokban ugrása van. Az ugrás nagyságát p_k -val jelöljük, ami annak a valószínűségét adja meg, hogy a $\xi = x_k$ esemény bekövetkezzen:

$$p_k = P\{\xi = x_k\}. \quad (3.9a)$$

Diszkrét eloszlások esetében tehát az eloszlásfüggvényt a következőképpen írhatjuk fel:

$$F(x) = P\left\{ \sum_{k: x_k < x} p_k \right\}. \quad (3.9b)$$

Be lehet látni, hogy ez függvény *balról folytonos*.

3.3. ábra. Diszkrét eloszlás grafikonja

A folytonos valószínűségi változó fogalmát legegyszerűbb a diszkrét eloszlásokból kiindulva meghatározni. Ebben Gnyegyenko és Hincsin [1] gondolatmenetét követjük.⁴ A 3.3. ábrán egy diszkrét eloszlásra ábrázoltuk a p_k valószínűségeket a változó értékészletét alkotó x_k értékek függvényében. Az ábrán látható pontok egy folytonos görbévé látszanak összeolvadni. Ezt a következőképpen tudjuk matematikailag is megfogalmazni. Kijelölünk egy $[x, x+dx)$ intervallumot, és összegezzük az ebbe eső x_k értékekhez tartozó valószínűségeket. Legyen $f(x)$ ezek átlagértéke:

$$\sum_{k: x \leq x_k < x+dx} p_k = f(x)dx.$$

Ha az x_k értékek minden határon túl sűrűsödnek az x -tengelyen, akkor ezzel eljutunk a folytonos valószínűségi változó fogalmához. Az $f(x)$ függvény a ξ valószínűségi változó *sűrűségfüggvénye*. Ha a 3.3. ábrán látható pontokat egy folytonos görbével kötjük össze, akkor az $F(x)$ eloszlásfüggvény ennek $-\infty$ -tól x -ig terjedő része alatt alatti területet adja meg. Így jutunk a következő definícióhoz:

3.6. DEFINÍCIÓ. A ξ valószínűségi változó folytonos, ha eloszlásfüggvénye felírható az

$$F(x) = \int_{-\infty}^x f(t)dt \quad (3.10a)$$

integrál alakjában.⁵

⁴ Ez a gondolatmenet azoknak szól elsősorban, akik még nem szereztek kellő jártasságot az integrálok területén.

⁵ A valószínűség-elméletben ennél jóval általánosabban definiálják a folytonos eloszlásokat. Az itt adott definíció valójában a *totálfolytonos* valószínűségi változók definíciója. Az Olvasótól elvárt matematikai előismeretekre való tekintettel egyszerűsítettük a definíciót.

Az Ω halmaz ekkor vagy egy (véges vagy végtelen) intervallum, vagy ilyenek egyesítése. (3.10a)-ból következik, hogy az $f(x)$ sűrűségfüggvény az eloszlásfüggvény deriváltja:

$$f(x) = \frac{dF(x)}{dx}. \quad (3.10b)$$

A továbbiakban – hacsak lehet – először a diszkrét változók alapján fogjuk a fogalmakat bevezetni, és csak ezután adjuk meg ezeknek a folytonos eloszlásokra vonatkozó megfelelőit.

A 3.5. és 3.6. DEFINÍCIÓKBÓL következik, hogy

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} F(x) = 1,$$

hiszen $F(+\infty)$ annak a valószínűségét jelenti, hogy ξ egyáltalán felvesz valamilyen valós értéket, ami nyilvánvalóan a biztos eseménnyel azonos. Korábbi összefüggéseink alapján ez a következőt is jelenti. Diszkrét valószínűségi változók esetében

$$\sum_{k=1}^{\infty} p_k = 1, \quad (3.11a)$$

illetve folytonos valószínűségi változók esetében

$$\int_{-\infty}^{+\infty} f(x) dx = 1. \quad (3.11b)$$

Várható érték és szórás

Egy *diszkrét* valószínűségi változó értékét n -szer megmértük. Tegyük fel, hogy az x_k érték l_k -szor jött ki. Ha $n \rightarrow \infty$, akkor definíció szerint

$$p_k = \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{l_k}{n}.$$

Vegyük a kapott eredmények átlagát:

$$\bar{\xi} = \frac{\sum_k l_k x_k}{n}.$$

Az összegzés itt k minden, a mérésekben előforduló értékre kiterjed. Ennek a mennyiségnek $n \rightarrow \infty$ mellett vett határértékét nevezzük a ξ valószínűségi változó *várható értékének*:

$$a = M(\xi) = \lim_{n \rightarrow \infty} \bar{\xi} = \sum_{k=1}^{\infty} p_k x_k. \quad (3.12a)$$

Folytonos valószínűségi változó esetében – analóg megfontolásokkal – a következő definíciót kapjuk a várható értékre:

$$a = M(\xi) = \int_{-\infty}^{+\infty} xf(x)dx . \quad (3.12b)$$

Ezekben a definíciókban természetesen feltételezzük, hogy a végtelen összeg, illetve integrál konvergens. A várható értéket gyakran egyszerűen csak *átlagértéknek* nevezzük, hiszen ennek a határértéke. Az $M(\dots)$ jelölés is erre utal: “mean” angolul átlagot jelent.⁶

Mivel a valószínűségi változónak az egyes kísérletekben kapott értéke az átlagtól eltérhet, szükség van egy olyan jellemzőre is, amely ennek a nagyságát jellemzi. Első ötletként erre kézenfekvő a $(\xi - a)$ különbség átlagát választani. Mint könnyen belátható, ez minden esetben zérus. Nem zérus azonban a különbség négyzetének az átlaga, amelyet *szórásnégyzetnek* nevezünk:

$$\sigma^2 = D^2(\xi) = \sum_{k=1}^{\infty} (x_k - a)^2 p_k , \quad (3.13a)$$

illetve folytonos valószínűségi változók esetében

$$\sigma^2 = D^2(\xi) = \int_{-\infty}^{+\infty} (x - a)^2 f(x)dx . \quad (3.13b)$$

A “szórásnégyzet” mellett használatos még a *variancia* vagy a *diszperzió* kifejezés is.⁷ Négyzetgyökét *szórásnak* nevezzük, szokásos jelölése σ . A fenti definíciókban hallgatólagosan ismét feltettük, hogy a fellépő integrálok, illetve összegek konvergenssek. Ha (3.13)-ban a négyzetes tényezőt kifejtjük, egyszerűen levezethetjük a

$$D^2(\xi) = M(\xi^2) - [M(\xi)]^2 \quad (3.14)$$

összefüggést. Mivel a szórásnégyzet mindig pozitív, azt is kiolvashatjuk ebből a képletből, hogy egy valószínűségi változó négyzetének az átlaga nagyobb, mint a változó átlagának a négyzete.

Egyszerűen beláthatjuk, hogy a várható érték és a szórás arányosan változik, ha a valószínűségi változót egy c állandóval beszorozzuk:

$$M(c\xi) = cM(\xi) = ca \quad \text{és} \quad D^2(c\xi) = c^2 D^2(\xi) = c^2 \sigma^2 .$$

A szórás az eloszlásfüggvény hasznos jellemzője, amelyet meghatározni a mérések kiértékelésének központi feladata. Ebben az alfejezetben csak a

⁶ Számos más nyelven is “m” az első betű: moyenne (francia), Mittelwert (német), medio (spanyol) stb.

⁷ Az utóbbira utal a $D^2(\dots)$ jelölésben a “D” betű.

Csebisev-egyenlőtlenséget idézzük, amely azt fejezi ki, hogy a várható értéktől a szóráshoz képest nagy eltérések nem valószínűek:

3.3. TÉTEL. Ha a ξ valószínűségi változó várható értéke a , szórása σ , akkor tetszőleges pozitív λ -ra fennáll, hogy

$$P\{|\xi - a| > \lambda\sigma\} \leq \frac{1}{\lambda^2}. \quad (3.15)$$

A tételt diszkrét valószínűségi változóra látjuk be, de érvényes folytonos valószínűségi változók esetében is. (3.13a) alapján írhatjuk:

$$\sigma^2 = \sum_{k=1}^{\infty} (x_k - a)^2 p_k \geq \sum_{k:|x_k - a| > \lambda\sigma} (\lambda\sigma)^2 p_k = (\lambda\sigma)^2 P\{|\xi - a| > \lambda\sigma\}$$

Ebből egyszerűen következik a bizonyítandó tétel. Ha λ -t úgy választjuk meg, hogy $\lambda\sigma = \varepsilon$ legyen, akkor az egyenlőtlenség a

$$P\{|\xi - a| > \varepsilon\} \leq \frac{\sigma^2}{\varepsilon^2}. \quad (3.15a)$$

alakra hozható. Gyakran ebben az alakjában alkalmazzuk.

Magasabb momentumok

A (3.12) és (3.13) képletekkel definiált várható érték, illetve szórásnégyzet általánosításaként definiálhatunk további momentumokat. Diszkrét valószínűségi változó n -edik *momentuma*

$$M_n = M(\xi^n) = \sum_{k=1}^{\infty} x_k^n p_k, \quad (3.16a)$$

ha ez a sor konvergens. A (3.13) képletekkel definiált szórásnégyzet ún. *centrális momentum*, amelynek természetes általánosítása a

$$C_n = M[(\xi - a)^n] = \sum_{k=1}^{\infty} (x_k - a)^n p_k \quad (3.16b)$$

n -edik centrális momentum, ha ez a sor konvergens.

Ugyanezeknek a mennyiségeknek a definícióját könnyen vihetjük át folytonos eloszlásokra is:

$$M_n = M(\xi^n) = \int_{-\infty}^{+\infty} x^n f(x) dx \quad (3.16c)$$

és

$$C_n = M[(\xi - a)^n] = \int_{-\infty}^{+\infty} (x - a)^n f(x) dx, \quad (3.16d)$$

ha ezek az integrálok léteznek.

Többszámú eloszlások⁸

Együttes eloszlásfüggvény

Az eddigieket általánosíthatjuk több valószínűségi változó esetére. Jelöljük ezeket $\xi_1, \xi_2, \dots, \xi_n$ -vel. Az egyszerűség kedvéért mindegyikről feltesszük, hogy folytonosak. Nem okoz nehézséget a diszkrét változók esetére való áttérés. *Együttes eloszlásfüggvényüket* (3.8) mintájára definiáljuk:

3.7. DEFINÍCIÓ. A $\xi_1, \xi_2, \dots, \xi_n$ valószínűségi változók együttes eloszlásfüggvényét a következő képlet adja meg:

$$F(x_1, x_2, \dots, x_n) = P\{\xi_1 < x_1, \xi_2 < x_2, \dots, \xi_n < x_n\}. \quad (3.17)$$

Deriváltja az *együttes sűrűségfüggvény* [vö. (3.10b)]:

$$f(x_1, x_2, \dots, x_n) = \frac{\partial^n F(x_1, x_2, \dots, x_n)}{\partial x_1 \partial x_2 \dots \partial x_n}. \quad (3.18)$$

A sűrűségfüggvénynek a következő értelmet lehet adni. Jelöljünk ki az n -dimenziós térben egy $dV = dx_1 dx_2 \dots dx_n$ infinitezimális térfogatelemet, és keressük annak a valószínűségét, hogy a $(\xi_1, \xi_2, \dots, \xi_n)$ számok által a térben kijelölt pont ebbe esik. (3.18) szerint ezt első rendben az

$$f(x_1, x_2, \dots, x_n) dV = f(x_1, x_2, \dots, x_n) dx_1 dx_2 \dots dx_n$$

kifejezés adja meg, ahol $x_1 = \xi_1, x_2 = \xi_2, \dots, x_n = \xi_n$. Amikor a geometriai valószínűséget definiáltuk, feltételeztük, hogy ez a valószínűség független a $(\xi_1, \xi_2, \dots, \xi_n)$ ponttól. Ha tehát a rendelkezésre álló térfogat V_Ω , akkor (3.7) szerint a geometriai valószínűség dV/V_Ω , ami azt jelenti, hogy ekkor az együttes sűrűségfüggvény

$$f(x_1, x_2, \dots, x_n) = \frac{1}{V_\Omega}.$$

Ezt az eloszlást *egyenletes eloszlásnak* nevezzük. Nyilvánvaló, hogy csak akkor tudjuk értelmezni, amikor Ω térfogata véges.

A definícióból következik, hogy az együttes sűrűségfüggvénynek Ω -ra vett integrálja 1. Tegyük fel, hogy ismerjük a $(\xi_1, \xi_2, \dots, \xi_n)$ valószínűségi változók együttes sűrűségfüggvényét, de egyikük (például ξ_1) számunkra érdektelen. Hogyan lehet ebből a maradék $(n-1)$ valószínűségi változó együttes sűrűségfüggvényét kiszámítani? Ha az eloszlásfüggvényben x_1 helyére $+\infty$ -t helyettesítünk, akkor a (3.17) szerint független ξ_1 értékétől, és végeredményben

⁸ Tekintve, hogy ebben a jegyzetben a többszámú eloszlások közül többnyire csak a Gauss-eloszlásra (lásd alább) van szükség, amely folytonos eloszlás, a fogalmakat folytonos valószínűségi változókra definiáljuk.

$(\xi_2, \dots, \xi_n)$ eloszlásfüggvényévé válik. A sűrűségfüggvény tekintetében ez az x_1 változó szerint való integrálást jelent:

$$f(x_2, \dots, x_n) = \int_{-\infty}^{+\infty} f(x_1, x_2, \dots, x_n) dx_1.$$

Az ilyen típusú integrálokat a fennmaradó $(\xi_2, \dots, \xi_n)$ változók *perem-sűrűségfüggvényének* nevezzük.

Az események függetlenségére vonatkozó definíciót egyszerűen átvihetjük a valószínűségi változókra is:

3.8. DEFINÍCIÓ. A $\xi_1, \xi_2, \dots, \xi_n$ valószínűségi változókat függetlennek nevezzük, ha együttes eloszlásfüggvényük a következőképpen bontható tényezőkre:

$$F(x_1, x_2, \dots, x_n) = F_1(x_1)F_2(x_2) \dots F_n(x_n). \quad (3.19a)$$

(3.18)-ből következik, hogy ekkor az együttes sűrűségfüggvény is hasonlóképpen bontható tényezőkre:

$$f(x_1, x_2, \dots, x_n) = f_1(x_1)f_2(x_2) \dots f_n(x_n). \quad (3.19b)$$

Várható érték és szórás

Az egyes valószínűségi változók várható értékét és szórását az egyetlen valószínűségi változó esetére használt meghatározások szerint definiálhatjuk. (3.12b) mintájára ξ_i várható értéke (átlaga):

$$a_i = M(\xi_i) = \int_{-\infty}^{+\infty} \int_{-\infty}^{+\infty} \dots \int_{-\infty}^{+\infty} x_i f(x_1, x_2, \dots, x_n) dx_1 dx_2 \dots dx_n, \quad (3.20a)$$

($i = 1, 2, \dots, n$). Hasonlóan definiálhatjuk a szórásnégyzetet is:

$$\begin{aligned} \sigma_i^2 &= D^2(\xi_i) = \\ &= \int_{-\infty}^{+\infty} \int_{-\infty}^{+\infty} \dots \int_{-\infty}^{+\infty} (x_i - a_i)^2 f(x_1, x_2, \dots, x_n) dx_1 dx_2 \dots dx_n, \end{aligned} \quad (3.20b)$$

($i = 1, 2, \dots, n$). Egyszerűen belátható, hogy ez egyben ξ_i perem-eloszlásának az átlaga, illetve szórásnégyzete is. Ez az észrevétel azt jelenti, hogy egyetlen változó várható értékének és szórásának a meghatározásához elegendő a minket érdeklő változót egyedül megfigyelni, hiszen a többi változó hatása benne van a perem-eloszlásban.

Kovariancia

Többdimenziós eloszlások esetében fellép a *kovariancia*, amely egyetlen változó esetében – értelemszerűen – nem definiálható.

3.9. DEFINÍCIÓ. A ξ_i és ξ_j valószínűségi változók kovarianciáját a

$$\begin{aligned} \text{cov}(\xi_i, \xi_j) &= M[(\xi_i - a_i)(\xi_j - a_j)] = \\ &= \int_{-\infty}^{+\infty} \int_{-\infty}^{+\infty} \dots \int_{-\infty}^{+\infty} (x_i - a_i)(x_j - a_j) f(x_1, x_2, \dots, x_n) dx_1 dx_2 \dots dx_n \end{aligned} \quad (3.21)$$

képlet adja meg.

Nyilvánvaló, hogy $i = j$ esetén a kovariancia azonos a szórásnégyzettel. $i \neq j$ esetén viszont a kovariancia némi felvilágosítást ad a két változó függetlenségére vonatkozóan. Fennáll ugyanis az

3.4. TÉTEL. Ha a ξ_i és ξ_j valószínűségi változók függetlenek, kovarianciájuk eltűnik.

Helyettesítsük (3.19b)-t (3.21)-be:

$$\begin{aligned} \text{cov}(\xi_i, \xi_j) &= \\ &= \int_{-\infty}^{+\infty} \int_{-\infty}^{+\infty} \dots \int_{-\infty}^{+\infty} (x_i - a_i)(x_j - a_j) f(x_1, x_2, \dots, x_n) dx_1 dx_2 \dots dx_n = \\ &= \int_{-\infty}^{+\infty} \int_{-\infty}^{+\infty} (x_i - a_i)(x_j - a_j) f(x_i, x_j) dx_i dx_j = \\ &= \int_{-\infty}^{+\infty} \int_{-\infty}^{+\infty} (x_i - a_i)(x_j - a_j) f_i(x_i) f_j(x_j) dx_i dx_j = \\ &= \int_{-\infty}^{+\infty} (x_i - a_i) f_i(x_i) dx_i \cdot \int_{-\infty}^{+\infty} (x_j - a_j) f_j(x_j) dx_j = 0. \end{aligned}$$

A tétel megfordítása nem érvényes: két valószínűségi változó kovarianciája úgy is eltűnhet, hogy azok nem függetlenek.

A kovariancia nagyságát korlátozza az

3.5. TÉTEL. A ξ_i és ξ_j valószínűségi változók kovarianciájának abszolút értéke nem lehet nagyobb, mint szóráruk szorzata:

$$|\text{cov}(\xi_i, \xi_j)| \leq \sigma_i \sigma_j. \quad (3.22)$$

Legyen $\xi = \xi_i - a_i$ és $\eta = \xi_j - a_j$. Nyilván ekkor $M(\eta) = M(\xi) = 0$. λ tetszőleges valós számértéke mellett fennáll a

$$0 \leq D^2(\xi - \lambda\eta) = D^2(\xi) - 2\lambda M(\eta\xi) + \lambda^2 D^2(\eta),$$

egyenlőtlenség. Ennek a polinomnak a determinánsa nyilván nemnegatív, vagyis

$$|M(\eta\xi)| \leq D(\xi) \cdot D(\eta),$$

amint a tétel állítja. Egyenlőség akkor és csak akkor állhat fent, ha van olyan λ , amelyre

$$\xi - \lambda\eta = \text{konstans}.$$

A most bizonyított tételt *Schwarz-féle egyenlőtlenség*nek nevezzük.⁹

A kovariancia és a szórások

$$r = \frac{\text{cov}(\xi_i, \xi_j)}{\sigma_i \sigma_j}$$

hányadosát *korrelációs együtthatónak* nevezzük. A 3.5. TÉTEL szerint r abszolút értéke nem lehet nagyobb 1-nél.

Feltételes sűrűségfüggvény

(3.5) alapján definiálhatjuk a feltételes sűrűségfüggvényt. Tekintsünk két valószínűségi változót: ξ és η . Együttes sűrűségfüggvényük $f(x, y)$. η *perem-sűrűségfüggvénye*

$$f(y) = \int_{-\infty}^{+\infty} f(x, y) dx.$$

A 3.2. DEFINÍCIÓ alkalmazásához az A és B események legyenek a következők:

$$A = \{x \leq \xi < x + dx\} \quad \text{és} \quad B = \{y \leq \eta < y + dy\}.$$

Definíció szerint

$$P(AB) = f(x, y) dx dy \quad \text{és} \quad P(B) = f(y) dy.$$

A (3.5) szerinti feltételes valószínűség ezzel így írható:

$$P(A|B) = \frac{f(x, y) dx dy}{f(y) dy} = \frac{f(x, y)}{f(y)} dx = f(x|\eta = y) dx.$$

Ezen alapul az

3.10. DEFINÍCIÓ. A ξ valószínűségi változónak az η valószínűségi változóra vonatkozó feltételes sűrűségfüggvénye

$$f(x|\eta = y) = \frac{f(x, y)}{f(y)}. \quad (3.23)$$

⁹ A tételt sok nemzet tekinti magáénak: a franciák Cauchy-ról, az oroszok Bunyakovszkijről nevezték el, ami nem csoda, hiszen levezetése annyira egyszerű, hogy többen is megkaphatták egymástól függetlenül. Így Cauchy-Schwarz-Bunyakovszkij-féle egyenlőtlenségnek kellene neveznünk. Az egyszerűség kedvéért a legrövidebb nevű szerzőt választottuk.

A feltétel jelölését néha egyszerűsítjük: $f(x|y)$.

Vektori jelölésmód

A többdimenziós eloszlások esetében kényelmes a vektori jelölésmód. A $\xi_1, \xi_2, \dots, \xi_n$ valószínűségi változókat a $\bar{\xi}$ vektor komponenseinek tekintjük. Hasonlóan az $\mathbf{x}$ és $\mathbf{a}$ vektorokban egyesítjük az $(x_1, x_2, \dots, x_n)$, illetve az $(a_1, a_2, \dots, a_n)$ változókat. Ezekkel a jelölésekkel a (3.20a) képletek az egyszerűbb

$$\mathbf{a} = M(\bar{\xi}) = \int \mathbf{x} f(\mathbf{x}) d\mathbf{x} \quad (3.24)$$

alakban írhatók fel. Itt az integrált az $f(\mathbf{x})$ függvény teljes értelmezési tartományra ki kell terjeszteni. Ha az integrálási tartomány más, akkor azt értelemszerűen jelöljük.

A $\bar{\xi}$ vektor két komponense között a (3.21)-ben definiált kovarianciát minden lehetséges (i, j) indexpárra képezzük, és a kapott kovarianciákat a $\mathbf{B}$ kovarianciamátrix (i, j) elemének tekintjük:

$$B_{ij} = \text{cov}(\xi_i, \xi_j). \quad (3.25)$$

Ha szükséges, a kovarianciamátrix $\mathbf{B}$ jelöléséhez indexben tüntetjük fel, melyik véletlen vektorhoz tartozik. A definícióból következik, hogy $\mathbf{B}$ szimmetrikus. A vektori jelölésmód segítségével megmutatjuk, hogy ennél több is igaz:

3.6. TÉTEL. Minden kovarianciamátrix pozitív szemidefinit, szimmetrikus, vagyis tetszőleges $\mathbf{z}$ vektorra fennáll, hogy

$$\mathbf{z}^T \mathbf{B} \mathbf{z} \geq 0. \quad (3.26)$$

(3.21) szerint ξ_i és ξ_j kovarianciája a $(\xi_i - a_i)(\xi_j - a_j)$ szorzat várható értéke.

Ez a szorzat azonban tekinthető a $(\bar{\xi} - \mathbf{a})(\bar{\xi} - \mathbf{a})^T$ diád (i, j) elemének is. Ebből következik, hogy a (3.25) képlet vektori alakja

$$\mathbf{B} = M \left[(\bar{\xi} - \mathbf{a})(\bar{\xi} - \mathbf{a})^T \right], \quad (3.27)$$

amire sűrűn hivatkozunk ebben a jegyzetben. A $\mathbf{z}^T (\bar{\xi} - \mathbf{a})$ skalárszorzat zérus várható értékű valószínűségi változó bármilyen konstans¹⁰ $\mathbf{z}$ vektor esetében. Négyzetének várható értéke nem lehet negatív:

$$0 \leq M \left\{ \left[\mathbf{z}^T (\bar{\xi} - \mathbf{a}) \right]^2 \right\} = M \left\{ \mathbf{z}^T (\bar{\xi} - \mathbf{a})(\bar{\xi} - \mathbf{a})^T \mathbf{z} \right\} =$$

¹⁰ Ebben az összefüggésben a "konstans" azt jelenti, hogy *nem valószínűségi változó*.

$$= \mathbf{z}^T \mathbf{M} \left\{ (\bar{\xi} - \mathbf{a})(\bar{\xi} - \mathbf{a})^T \right\} \mathbf{z} = \mathbf{z}^T \mathbf{B} \mathbf{z}.$$

Éppen ezt kellett bizonyítani.

Transzformált változók várható értéke és kovarianciája

Mérések kiértékelésekor a közvetlenül mért mennyiségekből további valószínűségi változókat számítunk ki, más szóval *transzformáljuk* őket. Az alábbiakban a *lineáris* transzformációkat tekintjük, vagyis meghatározzuk a transzformált mennyiségek várható értékét és kovarianciamátrixát. Írjuk a transzformációt az

$$\bar{\eta} = \mathbf{A} \bar{\xi}$$

alakba. Várható értékét (3.24)-ből kapjuk:

$$\mathbf{b} = \mathbf{M}(\bar{\eta}) = \mathbf{M}(\mathbf{A} \bar{\xi}) = \int \mathbf{A} \mathbf{x} f(\mathbf{x}) d\mathbf{x} = \mathbf{A} \int \mathbf{x} f(\mathbf{x}) d\mathbf{x} = \mathbf{A} \mathbf{a}. \quad (3.28)$$

Hasonlóan egyszerű kiszámítani a transzformált változók kovarianciamátrixát. (3.27) alapján írhatjuk:

$$\begin{aligned} \mathbf{B}_{\bar{\eta}} &= \mathbf{M} \left[\mathbf{A} (\bar{\xi} - \mathbf{a})(\bar{\xi} - \mathbf{a})^T \mathbf{A}^T \right] = \\ &= \mathbf{A} \mathbf{M} \left[(\bar{\xi} - \mathbf{a})(\bar{\xi} - \mathbf{a})^T \right] \mathbf{A}^T = \mathbf{A} \mathbf{B}_{\bar{\xi}} \mathbf{A}^T. \end{aligned} \quad (3.29)$$

Ha $\mathbf{A}$ annak az $\mathbf{U}$ mátrixnak a transzponáltja, amely (2.3) szerint a kovarianciamátrixot diagonálisra transzformálja, akkor az $\bar{\eta}$ vektor komponensei *korrelálatlanok*. Mint fentebb említettük, ez nem feltétlenül jelent függetlenséget is.

Az $\mathbf{A}$ transzformációs mátrixról nem szükséges kikötnünk, hogy négyzetes legyen. Szélső esetben lehet akár egy vektor is. Az imént kapott képletek alapján fontos tételeket bizonyíthatunk be, ha $\mathbf{A} = \bar{\omega}^T = (1, 1, \dots, 1)$. Ekkor a transzformáció egyetlen valószínűségi változót eredményez:

$$\eta = \bar{\omega}^T \bar{\xi} = \sum_{i=1}^n \xi_i.$$

(3.28) alapján érvényes az

3.7. TÉTEL. Valószínűségi változók összegének a várható értékét tagonként lehet képezni:

$$\mathbf{M} \left(\sum_{i=1}^n \xi_i \right) = \sum_{i=1}^n \mathbf{M}(\xi_i). \quad (3.30)$$

η szórásnégyzetét (3.29) alapján számíthatjuk ki. Az eredményt nem írjuk fel az általános esetben. Fontos tételt kapunk azonban független valószínűségi vál-

tozókra. Ebben az esetben ugyanis a kovarianciamátrix diagonális. Fennáll tehát az

3.8. TÉTEL. Független valószínűségi változók összegének a szórásnégyzetét tagonként lehet képezni:

$$D^2\left(\sum_{i=1}^n \xi_i\right) = \sum_{i=1}^n D^2(\xi_i). \quad (3.31)$$

Fontos hangsúlyozni, hogy ez a tétel csak független (pontosabban: korrelálatlan) valószínűségi változókra érvényes.

3.2. Nevezetes eloszlások

Ebben az alfejezetben olyan ismert eloszlások sűrűségfüggvényét, továbbá várható értékét és szórását adjuk meg, amelyek a mérések kiértékelésében fontos szerepet játszanak. Először az egydimenziós eloszlásokat tekintjük, majd áttérünk többdimenziós eloszlásokra. Az utóbbi kört leszűkítjük a többdimenziós Gauss-eloszlásra.

Egydimenziós eloszlások

Egyenletes eloszlás

A geometriai valószínűséggel kapcsolatban már utaltunk az egyenletes eloszlásra. Akkor mondjuk, hogy a ξ valószínűségi változó egyenletes eloszlású a $[0, \theta]$ intervallumban, ha sűrűségfüggvénye

$$f(x) = \begin{cases} \frac{1}{\theta}, & \text{ha } 0 \leq x \leq \theta, \\ 0 & \text{ha } x < 0, \text{ vagy } x > \theta. \end{cases} \quad (3.32)$$

Az egyenletes eloszlás gyakrabban fordul elő, mint gondolnánk. Mindenesetre arról nevezetes, hogy a mérések kiértékelésére *általában* kidolgozott módszerek sorra csődöt mondanak, amikor a mért adatok egyenletes eloszlásúak. Ennek oka abban rejlik, hogy a valószínűségi változónak az a tartománya, ahol a sűrűségfüggvény 0-tól különbözik, függ θ -tól. θ általában ismeretlen paraméter, és a mérést gyakran azért végezzük, hogy értékéről felvilágosítást kapjunk.

Tetszőleges ξ valószínűségi változót lehet egyenletes eloszlásúvá transzformálni. Érvényes ugyanis az

3.9. TÉTEL. Legyen a ξ valószínűségi változó eloszlásfüggvénye $F(x)$. Ekkor $F(\xi)$ egyenletes eloszlású valószínűségi változó a $[0, 1]$ intervallumban.

Jelöljük $F(\xi)$ eloszlásfüggvényét $\Phi(x)$ -szel. Ekkor definíció szerint fennáll:

$$\Phi(x) = P\{F(\xi) < x\} = P\{\xi < F^{-1}(x)\} = F[F^{-1}(x)] = x,$$

ahol a “-1” felső indexszel az inverz függvényt jelöltük. Ennek alapján $F(\xi)$ sűrűségfüggvénye azonosan 1. Mivel $F(\xi)$ felső határa 1, ezzel a tételt bebizonyítottuk.

A (3.12) és (3.13) képletek alapján egyszerűen kapjuk az egyenletes eloszlás várható értékét és szórásnégyzetét:

$$M(\xi) = \int_0^{\theta} x \frac{dx}{\theta} = \frac{\theta}{2} \quad (3.33a)$$

és

$$D^2(\xi) = \int_0^{\theta} \left(x - \frac{\theta}{2}\right)^2 \frac{dx}{\theta} = \frac{\theta^2}{12}. \quad (3.33b)$$

Binomiális eloszlás

Legyen p az A esemény valószínűsége. A kísérletet n -szer megismételjük. k -val jelöljük azoknak a kísérleteknek a számát, amelyekben A bekövetkezik. A k valószínűségi változó eloszlása a *binomiális eloszlás*. Egyszerűen kiszámíthatjuk annak p_k valószínűségét, hogy A pontosan k -szor következik be, amihez az is kell, hogy A pontosan $(n - k)$ -szor *ne* következzen be. Egy ilyen kísérletsorozat valószínűsége

$$p^k (1 - p)^{n-k}.$$

Az elvégzett n kísérlet eredménye k darab “igen”-ből és $(n - k)$ darab “nem”-ből áll aszerint, hogy az A esemény bekövetkezett-e vagy sem. Mivel a keresett p_k valószínűség szempontjából közömbös ezek sorrendje, a fenti valószínűséget meg kell szorozni a kedvező kísérletsorozatok számával:

$$p_k = \binom{n}{k} p^k (1 - p)^{n-k}. \quad (3.34)$$

Egyszerűen beláthatjuk, hogy k várható értéke és szórásnégyzete

$$M(k) = np \quad (3.34a)$$

és

$$D^2(k) = np(1 - p). \quad (3.34b)$$

A binomiális eloszlás alapján meg tudjuk világítani a (3.1) képletben szereplő határérték jellegét. Ott említettük, hogy a valószínűség-elmélet modern megfogalmazásában ez a határérték nem több, mint a valószínűség meghatározására szolgáló “mérési utasítás”. Magát a valószínűséget ettől függetlenül definiálják, de ennek levezetése meghaladná jegyzetünk kereteit. Nos, tegyük fel, hogy egy ilyen definíció létezik. A 3.3. TÉTELben kimondott Csebisev-egyenlőtlenség (3.15a) alakja alapján ekkor írhatjuk:

$$P\left\{\left|\frac{k}{n} - p\right| > \varepsilon\right\} \leq \frac{\sigma^2}{\varepsilon^2} = \frac{D^2(k)}{n^2 \varepsilon^2} = \frac{p(1-p)}{n \varepsilon^2}.$$

Ebből következik a

$$\lim_{n \rightarrow \infty} P\left\{\left|\frac{k}{n} - p\right| > \varepsilon\right\} = 0$$

határérték. Ezt a fajta konvergenciát nevezzük *sztochasztikus konvergenciának*: ahogy a kísérletek n száma nő, egyre valószínűtlenebbek az olyan "igen-nem" sorozatok, amelyekben a relatív gyakoriság egy előírt ε -nál jobban eltér a valószínűségtől.

A binomiális eloszlásnak két közelítő alakja érdemel említést: a *Poisson-eloszlás* és a *Gauss-eloszlás*.

Poisson-eloszlás

Rögzítjük az $a = np$ várható értéket, miközben $n \rightarrow \infty$. Meg lehet mutatni, hogy ekkor p_k határértéke

$$p_k = e^{-a} \frac{a^k}{k!}. \quad (3.35)$$

Ezt nevezzük *Poisson-eloszlásnak*. Jellegzetessége, hogy várható értéke és szórásnégyzete azonos:

$$M(k) = D^2(k) = a. \quad (3.35a)$$

Gauss-eloszlás

A binomiális eloszlás másik határértéke a *Gauss- vagy normáeloszlás*, amelynek a sűrűségfüggvénye

$$f(x) = \frac{1}{\sqrt{2\pi\sigma^2}} \exp\left\{-\frac{(x-a)^2}{2\sigma^2}\right\}, \quad (3.36)$$

ahol

$$M(\xi) = a \quad \text{és} \quad D^2(\xi) = \sigma^2. \quad (3.36a)$$

Ez az eloszlás a mérések kiértékelésében alapvető szerepet játszik, ezért ebben a jegyzetben sokszor találkozunk vele.

Többdimenziós Gauss-eloszlás

A többdimenziós eloszlások közül csak a többdimenziós Gauss-eloszlással foglalkozunk. Ha a $\bar{\xi}$ vektor várható értéke, illetve kovarianciamátrixa

$$\mathbf{M}(\bar{\boldsymbol{\xi}}) = \mathbf{a} \quad \text{és} \quad \mathbf{B}_{\bar{\boldsymbol{\xi}}} = \mathbf{M} \left[(\bar{\boldsymbol{\xi}} - \mathbf{a})(\bar{\boldsymbol{\xi}} - \mathbf{a})^T \right], \quad (3.37a)$$

a $\bar{\boldsymbol{\xi}}$ vektor sűrűségfüggvénye

$$f(\mathbf{x}) = C_0 \exp \left\{ -\frac{1}{2} (\mathbf{x} - \mathbf{a})^T \mathbf{B}_{\bar{\boldsymbol{\xi}}}^{-1} (\mathbf{x} - \mathbf{a}) \right\}, \quad (3.37)$$

ahol

$$C_0 = \frac{[\det(\mathbf{B}_{\bar{\boldsymbol{\xi}}}^{-1})]^{1/2}}{(2\pi)^{n/2}} = \frac{[\det(\mathbf{B}_{\bar{\boldsymbol{\xi}}})]^{-1/2}}{(2\pi)^{n/2}}. \quad (3.37b)$$

A sűrűségfüggvény definíciójához fel kell tételeznünk, hogy a kovarianciamátrix invertálható. E szakasz végén visszatérünk a szinguláris kovarianciamátrix esetére.

A 3.9. TÉTEL szerint független valószínűségi változók kovarianciája eltűnik, de ennek a megfordítása nem feltétlenül érvényes. Nos, Gauss-eloszlás esetében a kovariancia eltűnése függetlenséget jelent. Ezt a következőképpen láthatjuk be. Ha a kovarianciák eltűnnek, akkor a $\mathbf{B}$ kovarianciamátrix diagonális:

$$\mathbf{B}_{\bar{\boldsymbol{\xi}}} = \text{diag}(\sigma_i^2), \quad \mathbf{B}_{\bar{\boldsymbol{\xi}}}^{-1} = \text{diag}\left(\frac{1}{\sigma_i^2}\right),$$

amit (3.37)-be helyettesítve kapjuk az

$$\begin{aligned} f(\mathbf{x}) &= \frac{1}{(2\pi)^{n/2} \sqrt{\prod_{i=1}^n \sigma_i^2}} \exp \left\{ -\frac{1}{2} \sum_{i=1}^n \frac{(x_i - a_i)^2}{\sigma_i^2} \right\} = \\ &= \prod_{i=1}^n \frac{1}{\sqrt{2\pi\sigma_i^2}} \exp \left\{ -\frac{(x_i - a_i)^2}{2\sigma_i^2} \right\} \end{aligned} \quad (3.37c)$$

sűrűségfüggvényt. Az itt szereplő tényezők az egyes valószínűségi változók külön-külön vett sűrűségfüggvényei. A most bizonyított kijelentést egy tétel formájában is kimondjuk:

3.10. TÉTEL. Gauss-eloszlású valószínűségi változók akkor és csak akkor függetlenek, ha kovarianciamátrixuk diagonális.

Befejezésül megbeszéljük, mi a helyzet akkor, amikor a kovarianciamátrix szinguláris. Ez azt jelenti, hogy van olyan nemzérus $\mathbf{z}$ vektor, amelyre

$$\mathbf{z}^T \mathbf{B} \mathbf{z} = 0,$$

ami csak úgy lehetséges, hogy

$$\mathbf{z}^T \bar{\xi} = \text{konstans},$$

vagyis a valószínűségi változók nem lineárisan függetlenek. Ha a $\mathbf{B}$ mátrix rangja k , az ilyen $\mathbf{z}$ vektorok között lehet $(n - k)$ darab lineárisan függetlent találni. Írjuk fel ezt általánosan is: létezik egy olyan $[n \times (n - k)$ rendű] $\mathbf{Z}_{n, n-k}$ mátrix, amelyre

$$\mathbf{Z}^T \bar{\xi} = \text{konstans},$$

és rangja $(n - k)$. Ez azt jelenti, hogy a $\bar{\xi}$ vektor lehetséges értékei nem töltik ki a teljes n -dimenziós teret, hanem annak csak egy $(n - k)$ -dimenziós alterét.

$n = 3$ és $k = 2$ esetén, például, ez azt jelenti, hogy a $\bar{\xi}$ vektor nem a teljes térben, hanem csak egy síkon változhat. Egyébként ez a sík a $\mathbf{z}$ vektorra merőleges. Ha az $f(x_1, x_2, x_3)$ sűrűségfüggvényt ennek ellenére három változó függvényének tekintjük, vagyis háromdimenziós $dV = dx_1 dx_2 dx_3$ térfogatelemekre vonatkoztatjuk, akkor a sűrűségfüggvény azonosan 0. *Síkbeli* alakzatokra vonatkozó *térbeli* integrálok ugyanis eltűnnek.

Levonhatjuk tehát azt a következtetést, hogy a sűrűségfüggvény *nem definiálható*, amikor $\mathbf{B}$ szinguláris. Ebben az esetben a $\bar{\xi}$ vektor komponenseinek a számát csökkentenünk kell. A 2.3. DEFINÍCIÓ szerint $\mathbf{B}$ -nek van egy nem-szinguláris k -adrendű almátrixa. A $\bar{\xi}$ vektornak ehhez tartozó komponensei már lineárisan független valószínűségi változók, amelyekre értelmezhető a sűrűségfüggvény. A fennmaradó $(n - k)$ darab valószínűségi változót az előbbiekkel ki lehet fejezni, tehát rájuk vonatkozóan bármilyen mennyiséget (várható értéket, kovarianciát, valószínűségeket stb.) ki lehet számítani. Ennek részleteibe azonban nem megyünk bele.

3.3. A Gauss-eloszlásból származtatott eloszlások

A mérések kiértékelésekor több olyan valószínűségi változóval van dolgunk, amelyek a Gauss-eloszlásból származtathatók. A méréskiértékelés irodalmában három eloszlás játszik különösen fontos szerepet: χ^2 -eloszlás, Student-eloszlás és Fisher-eloszlás. Egy negyedik, a φ -eloszlás jelenik meg a 9. fejezetben tárgyalt pontelhagyásos módszer alkalmazásakor.

χ^2 -eloszlás

Ha $(\xi_1, \xi_2, \dots, \xi_n)$ független Gauss-eloszlású valószínűségi változók, amelyek várható értéke 0, szórása 1, akkor definíció szerint

$$\chi_n^2 = \sum_{i=1}^n \xi_i^2. \quad (3.38)$$

Ennek a valószínűségi változónak a sűrűségfüggvénye

$$k_n(x) = \frac{1}{2^{\frac{n}{2}} \Gamma\left(\frac{n}{2}\right)} x^{\frac{n}{2}-1} e^{-\frac{x}{2}}, \quad (3.38a)$$

ahol $\Gamma(x)$ az ún. gammafüggvény:

$$\Gamma(x) = \int_0^{\infty} t^{x-1} e^{-t} dt. \quad (3.39)$$

A (3.38)-ban megjelenő tagok n számát a χ^2 -eloszlás *szabadsági fokának* nevezzük. χ^2 várható értéke és szórásnégyzete:

$$M(\chi^2) = n \quad \text{és} \quad D^2(\chi^2) = 2n. \quad (3.38b)$$

Student-eloszlás

Legyen ξ egy 0 várható értékű és 1 szórású, Gauss-eloszlású valószínűségi változó, amely független χ_n^2 -től. Ekkor a

$$t_n = \frac{\xi}{\sqrt{\frac{\chi_n^2}{n}}} \quad (3.40)$$

hányadost *Student-törtnek* nevezzük. Sűrűségfüggvénye

$$s_n(x) = \frac{1}{\sqrt{n\pi}} \frac{\Gamma\left(\frac{n+1}{2}\right)}{\Gamma\left(\frac{n}{2}\right)} \left(1 + \frac{x^2}{n}\right)^{-\frac{n+1}{2}}, \quad (3.40a)$$

várható értéke és szórása

$$M(t_n) = 0 \quad \text{és} \quad D^2(t_n) = \frac{n}{n-2}, \quad n > 2. \quad (3.40b)$$

A (3.40a) sűrűségfüggvény ugyan értelmezhető $n = 1$ -re és $n = 2$ -re is, de ezekben az esetekben nem létezik a szórás. n -et a Student-eloszlás esetében is a szabadsági fokok számának nevezzük.

Fisher-eloszlás

A Fisher-eloszlás két, egymástól független χ^2 -változó hányadosa:

$$F_{mn} = \frac{\chi_m^2/m}{\chi_n^2/n}. \quad (3.41)$$

Sűrűségfüggvénye

$$f_{mn}(x) = \frac{n}{m} \frac{\Gamma\left(\frac{m+n}{2}\right) \left(\frac{nx}{m}\right)^{\frac{m}{2}-1}}{\Gamma\left(\frac{m}{2}\right)\Gamma\left(\frac{n}{2}\right) \left(\frac{nx}{m}+1\right)^{\frac{m+n}{2}}}, \quad (3.41a)$$

várható értéke és szórásnégyzete

$$M(F_{mn}) = 1 \quad \text{és} \quad D^2(F_{mn}) = \frac{m+2}{m} \cdot \frac{n^2}{(n-2)(n-4)} - 1. \quad (3.41b)$$

φ -eloszlás

A φ -hányados emlékeztet a Fisher-hányadosra:

$$\varphi_{mn} = \frac{\sqrt{\chi_m^2/m}}{\chi_n^2/n}, \quad (3.42)$$

ahol χ_m^2 és χ_n^2 egymástól független χ^2 -változók. A Fisher-hányadoshoz képest az egyetlen különbség a számlálóban szereplő négyzetgyök. Bonyolultsága miatt nem írjuk fel a sűrűségfüggvényét, sem várható értékét és szórását.

*3.4. Korrelációs ellipszoid

A *korrelációs ellipszoid* hasznos segédeszköz véletlen vektorok összehasonlításában.

3.11. DEFINÍCIÓ. Ha $M(\vec{\xi}) = \mathbf{a}$, a $\vec{\xi}$ véletlen vektor korrelációs ellipszoidját azoknak az $\mathbf{x}$ vektoroknak a végpontjai alkotják, amelyek kielégítik az

$$(\mathbf{x} - \mathbf{a})^T \mathbf{B}_{\vec{\xi}}^{-1} (\mathbf{x} - \mathbf{a}) = 1 \quad (3.43)$$

egyenletet.

A korrelációs ellipszoid nevezetessége, hogy felületén a sűrűségfüggvény állandó. Ez közvetlenül belátható a többdimenziós Gauss-eloszlás (3.37) szerinti definíciója alapján.

Legyen $\vec{\Omega}$ egységvektor, és számítsuk ki az $\vec{\Omega}^T \vec{\xi}$ valószínűségi változó szórásnégyzetét:

$$r^2 = D^2(\vec{\Omega}^T \vec{\xi}) = M\left(\vec{\Omega}^T (\vec{\xi} - \mathbf{a}) (\vec{\xi} - \mathbf{a})^T \vec{\Omega}\right) = \vec{\Omega}^T \mathbf{B}_{\vec{\xi}} \vec{\Omega}. \quad (3.44)$$

Megmutatjuk, hogy a korrelációs ellipszoid tetszőleges $\mathbf{x}$ pontjához lehet találni olyan $\vec{\Omega}$ vektort, hogy $|\mathbf{x} - \mathbf{a}| = r$. Megfontolásainkat a 3.4. ábrán lehet nyo-

mon követni, amely két változó ($n = 2$) esetében mutatja az ellipszoidot (az ábrán ellipszist). Legyen $\mathbf{U}$ az az unitér mátrix, amely a $\mathbf{B}_{\bar{\xi}}$ mátrixot főtengetyre transzformálja:

$$\text{diag}(\sigma^2) = \mathbf{B}_{\bar{\eta}} = \mathbf{U}^T \mathbf{B}_{\bar{\xi}} \mathbf{U}, \quad \mathbf{B}_{\bar{\xi}} = \mathbf{U} \mathbf{B}_{\bar{\eta}} \mathbf{U}^T. \quad (3.45)$$

A $\mathbf{B}_{\bar{\eta}}$ diagonális mátrix az $\bar{\boldsymbol{\eta}} = \mathbf{U}^T(\bar{\boldsymbol{\xi}} - \mathbf{a})$ vektor kovarianciamátrixa. A főátlóban levő

$$\sigma_i^2 = D^2(\eta_i), \quad i = 1, 2, \dots, n$$

elemek a $\mathbf{B}_{\bar{\xi}}$ mátrix sajátértékei. A transzformált koordináta-rendszerben tehát a (3.43) szerinti felület egyenlete

$$\mathbf{y}^T \mathbf{B}_{\bar{\eta}}^{-1} \mathbf{y} = \sum_{i=1}^n \frac{y_i^2}{\sigma_i^2} = 1, \quad (3.46)$$

ahol $\mathbf{y}$ az eredeti $\mathbf{x}$ vektor transzformáltja: $\mathbf{y} = \mathbf{U}^T(\mathbf{x} - \mathbf{a})$.

Az $\mathbf{U}$ mátrix oszlopai $\mathbf{B}_{\bar{\xi}}$ sajátvektorai, tehát $\mathbf{y}$ komponensei az $(\mathbf{x} - \mathbf{a})$ vektornak a sajátvektorokra vett vetületei. A 3.4 ábrán θ -val jelöljük az $\mathbf{u}_1$ sajátvektornak az eredeti x_1 koordinátatengellyel bezárt szögét. Ezzel a jelöléssel az $\mathbf{U}$ mátrix elemei a következők:

$$\mathbf{U} = \begin{bmatrix} \cos \theta & -\sin \theta \\ \sin \theta & \cos \theta \end{bmatrix}.$$

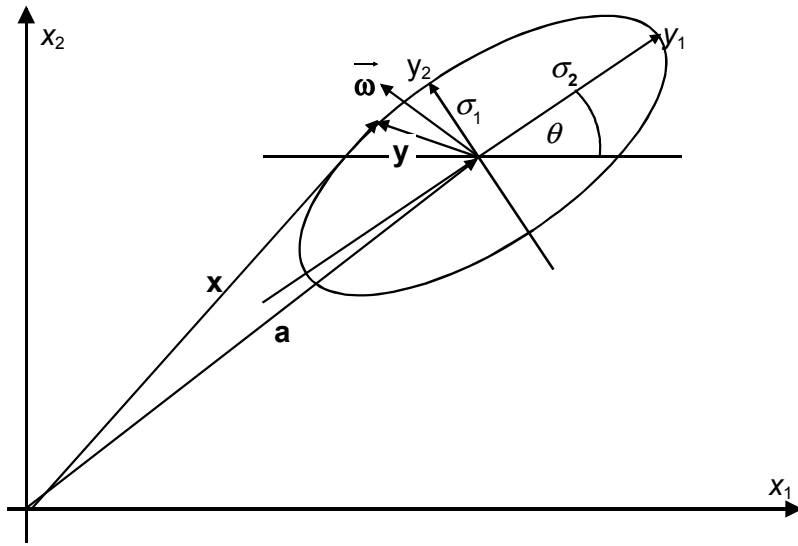
Ha az $(\mathbf{x} - \mathbf{a})$ vektor polárszöge φ (az ábrán nincs jelölve), akkor

$$\mathbf{x} - \mathbf{a} = r \begin{bmatrix} \cos \varphi \\ \sin \varphi \end{bmatrix},$$

amivel

$$\mathbf{y} = \mathbf{U}^T(\mathbf{x} - \mathbf{a}) = r \begin{bmatrix} \cos \theta & \sin \theta \\ -\sin \theta & \cos \theta \end{bmatrix} \cdot \begin{bmatrix} \cos \varphi \\ \sin \varphi \end{bmatrix} = r \begin{bmatrix} \cos(\varphi - \theta) \\ \sin(\varphi - \theta) \end{bmatrix}.$$

Az $\mathbf{u}_1$ és $\mathbf{u}_2$ vektorok által kifeszített koordináta-rendszer az eredetihez képest θ szöggel van elforgatva az óramutató járásával ellentétes irányban. Utóbbi képletünkből látszik, hogy $(\mathbf{x} - \mathbf{a})$ és $\mathbf{y}$ ugyanazt a vektort jelöli, de komponenseik egymáshoz képest elforgatott koordináta-rendszerekben vannak kifejezve. Ugyanez az állítás érvényes az n -dimenziós térben is.

3.4. ábra. Korrelációs ellipszis

A (3.46) egyenlet szerint az y_i/σ_i hányadosok egy egységvektor komponensei. Jelöljük ezt $\vec{\omega}$ -val: $\omega_i = y_i/\sigma_i$, $i = 1, 2, \dots, n$. Az $\mathbf{y}$ vektor hosszúságának

$$\mathbf{y}^T \mathbf{y} = \sum_{i=1}^n \sigma_i^2 \omega_i^2 = \vec{\omega}^T \mathbf{B}_{\vec{\eta}} \vec{\omega}$$

négyzete – (3.44) analógiájára – az $\vec{\omega}^T \vec{\eta}$ valószínűségi változó szórásnégyzete. Legyen $\vec{\Omega} = \mathbf{U} \vec{\omega}$, illetve $\vec{\omega} = \mathbf{U}^T \vec{\Omega}$. A fentiek analógiájára $\vec{\Omega}$ és $\vec{\omega}$ ugyanazt a vektort jelölik, de komponenseik egymáshoz képest elfogartott koordinátarendszerekben vannak kifejezve. A korrelációs ellipszoid $\mathbf{x}$ pontjához rendeljük az $\vec{\Omega}$ egységvektort. (3.45) egyenlet alapján

$$r^2 = (\mathbf{x} - \mathbf{a})^T (\mathbf{x} - \mathbf{a}) = \mathbf{y}^T \mathbf{y} = \vec{\omega}^T \mathbf{B}_{\vec{\eta}} \vec{\omega} = \vec{\Omega}^T \mathbf{U} \mathbf{B}_{\vec{\eta}} \mathbf{U}^T \vec{\Omega} = \vec{\Omega}^T \mathbf{B}_{\vec{\xi}} \vec{\Omega}.$$

Ezzel igazoltuk fenti állításunkat: az ellipszoid $\mathbf{x}$ pontjához vezető sugár r hossza megegyezik az $\vec{\Omega}^T \vec{\xi}$ valószínűségi változó szórásával.

$\vec{\omega}$ (és így $\vec{\Omega}$) iránya – mint a 3.4. ábrán látszik – $\mathbf{y}$ -hoz képest el van forgatva, ha a σ_i sajátértékek nem mind azonosak. Kivételek a sajátvektorokkal párhuzamos $\mathbf{y}$ vektorok, mert esetükben $\vec{\omega} \parallel \mathbf{y}$. Most bizonyított állításunk alapján megérthetjük, mit jelentenek a $\mathbf{B}_{\vec{\xi}}$ kovarianciamátrix sajátértékei: σ_i^2 az $\mathbf{u}_i^T \vec{\xi}$ valószínűségi változó szórásnégyzete.

Tekintünk két azonos dimenziójú véletlen vektort, mondjuk $\vec{\alpha}$ -t és $\vec{\beta}$ -t, amelyek várható értéke azonos, és megszerkesztjük korrelációs ellipszoidjukat. Ha azt találjuk, hogy $\vec{\alpha}$ -é teljes egészében benne van $\vec{\beta}$ -ében, akkor ez azt je-

lenti, hogy tetszőleges $\bar{\Omega}$ egységvektorra vonatkozóan $\bar{\Omega}^T \bar{\alpha}$ szórása kisebb, mint $\bar{\Omega}^T \bar{\beta}$ -é. Köznyelven szólva ezt úgy is kifejezhetjük, hogy $\bar{\alpha}$ mérése minden tekintetben pontosabb, mint $\bar{\beta}$ -é. Amikor a korrelációs ellipszoidok átmetszik egymást, különböző $\bar{\Omega}$ -kra $\bar{\Omega}^T \bar{\alpha}$ és $\bar{\Omega}^T \bar{\beta}$ szórása közötti relációk egymástól eltérőek lehetnek. A korrelációs ellipszoid további alkalmazását láthatjuk az 4.4. alfejezetben.